

семантычнай сістэмы мовы. Гэтыя асаблівасці, абумоўленыя ўнутрымоўнымі заканамернасцямі, не дазвалялі ў поўнай меры праявіцца тым працэсам, што характэрны свядомай тэрмінатворчасці з пазіцыяй строгага патрабавання сістэмнасці, паняццйна-лагічнай і структурнай абумоўленасці тэрміналагічных адзінак у залежнасці ад іх месца ў сістэме тэрміналогіі адпаведнай галіны ведаў і ад месца ў сістэме лагічнай схемы навукі выражаемых імі паняццяў. Але паколькі «ні адна новая з'ява ў мове не ўзнікае абсалютна стыхійна і ні адна не з'яўляецца прадуктам ні ад чаго не залежнай ініцыятывы», што «заўсёды ў той ці іншай меры прысутнічаюць абодва гэтыя кампаненты — і стыхійнасць і кіруемасць»⁴, пры аналізе тэрміналагічнай лексікі 20-х гадоў неабходна перш за ўсё высветліць усе ўнутрымоўныя і пазамоўныя фактары і характар іх уплыву на выпрацоўку беларускай тэрміналогіі, ступень праяўлення ў тэрміналагічнай сферы стыхійнасці і кіруемасці і на гэтай аснове даследаваць паняццжны змест і структуру тэрмінаў той ці іншай галіны ведаў.

¹ «Наша ніва», 1908, № 8. Пры гэтым тут і ў прыкладах захоўваюцца асаблівасці правапісу тагачасных выданняў.

² Александрович С. Х. Пуцявіны роднага слова.— Мінск, 1971, с. 163.

³ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд.— Мінск, 1982, с. 19.

⁴ Мисськевич Г. И. К вопросу о становлении терминологии (на материале комической лексики).— Зб.: Терминология и культура речи. М., 1981, с. 92.

⁵ Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик.— М., 1983, с. 43.

⁶ Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970, с. 89.

⁷ Мисськевич Г. И. Цыт. праца, с. 93.

⁸ Баханькоў А. Я. Цыт. праца, с. 52.

⁹ Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка.— М., 1975, с. 163.

Ж. Я. БЕЛАКУРСКАЯ

ПАРАЎНАННІ Ў РАННІХ ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

Параўнанне — тыповы прыём характарыстыкі прадмета ці з'явы. Прызнаючы вартасць параўнання як важнага мастацкага сродку, некаторыя даследчыкі наогул сцвярджаюць, што «ўсе паэтычныя тropy могуць быць падведзены пад паняцце параўнання, аналогіі»¹. У аснове параўнання ляжыць супастаўленне прадметаў, з'яў з іншымі прадметамі, з'явамі дзеля дасягнення большай яркасці адлюстравання іх, большай нагляднасці ўяўлення, што ўзнікае ў чытача. Праз параўнанні выражаюцца таксама адносіны аўтара да апісваемага, дасягаецца большая лагічная дакладнасць.

Параўнанне — распаўсюджаны мастацкі прыём у творах Якуба Коласа. Паспрабуем раскрыць некаторыя з асаблівасцей функцыянавання параўнанняў у сістэме вобразных сродкаў Якуба Коласа на матэрыяле зборніка «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» (Пецярбург, 1909). Каштоўнасць зборніка як крыніцы вывучэння асаблівасцей фарміравання і станаўлення вобразнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы заключаецца ў тым, што, на думку даследчыкаў, ужо ў дарэвалюцыйных творах Якуба Коласа выпрацоўвалася тое пісьмо, той стыль, які знайшоў эвалюцыю ў яго буйных эпічных творах². У зборнік уключаны розныя ў жанравых адносінах творы — апавяданні, казкі, вершы. Побач з імі змешчаны фальклорныя творы (казкі), апрацаваныя пісьменнікам. Такім чынам, змест зборніка даволі шырокі, але ўвогуле ён звязаны з мастацкім апісаннем беларускай прыроды, жыцця і цяжкай штодзённай працы вясковага люду, яго будняў і свят.

Цэнтральнае месца сярод мастацкіх сродкаў зборніка займаюць параўнанні, хоць увогуле іх тут не так ужо і многа (на 110 старонак тэксту намі адзначана каля 220 выпадкаў іх ужывання). Але яны разнастайныя па сваіх функцыях, структуры, значэнню і спосабах увядзення ў кан-

тэкст. Найбольш распаўсюджаны параўнанні са злучнікамі *як, усё роўна як*: льецца Нёман памеж гораў, светлы, чысты, *як раса*³; буслы даўно пазляталі з гнёздаў і ходзяць стадамі па лузе, або кружацца высока-высока ў небе, *усё роўна як радзяцца яны прэд далёкай дарогай*. На іх долю прыходзіцца амаль палавіна ўсіх параўнанняў. Наступную ў колькасных адносінах групу складаюць параўнанні ў форме творнага склона назойнікаў: і кацілася *слязою* песня ў ранні летні час; гладкае, блішчае воезэра *люстром* ззяе на месяцы; над зямлёю ўздымаецца белы пар і *лёгкаю пялёнкаю дыму* звісае над полем. Выяўлена каля 45 выпадкаў ужывання параўнанняў такога тыпу. Значна менш параўнанняў, выражаных параўнальнымі даданымі сказамі (прыкладна 15 выпадкаў): А выйдзеш у вечар на двор — крычаць качкі, жалобна стогнуць кнігі, *як у кадушку грукае недзе на возеры бугай*.

Усе пералічаныя структурныя тыпы параўнанняў сфарміраваліся на глебе вуснай народнай творчасці. Непасрэдная сувязь большасці іх з фальклорам відавочная: неба чыста, *як шкло*; зямля цвёрдая, *як камень*; крыж пахіліўся, *як кветка ў буру*; скора кажух зрабіўся белы, *як снег*. Такія параўнанні нагадваюць «крупінкі чыстага золата паэзіі ці тыя зерні бурштыну, што пастаянна і няспынна нараджаюцца ў жывой паэзіі моўнага акіян-мора»⁴. Характар ужытых параўнанняў указвае на «крэўную сувязь іх аўтара з безыменнымі творцамі народных паэтычных скарбаў»⁵: ты падняў (грыб — Ж. Б.) і хвалішся і носішся з ім, *як кот з селядцом*; ён думаў, што ў школе яго першаю справаю аддзяруць, *як ката*. У семантычных адносінах яны цесна звязаны з бытам і ўяўленнямі тагачаснага селяніна і ў гэтым плане з'яўляюцца як бы своеасаблівай мадэллю яго светаўспрыняцця, заснаванага на канкрэтна рэчавых асацыяцыях.

Асаблівай экспрэсіўнасцю і вобразнасцю вызначаюцца параўнанні, створаныя пісьменнікам на аснове антытэзы, супрацьпастаўлення з'яў: І ваюе яно (сонейка — Ж. Б.) з цьмою і холадам, *як ваюе і чалавек са злом і несправядлівасцю*; ой дарога-сцежка вузкая, крывая! *І ты, жыццё наша, ты, доля такая!*

Параўнанні ў Коласа — важнейшы сродак стварэння разгорнутых вобразаў. Радасны, светлы вобраз, нестандартнае, нетыповае ўяўленне ўзнікае ў маленькіх чытачоў, якім адрасаваны зборнік, дзякуючы выкарыстанню казачных аб'ектаў параўнання. Вобразная трансфармацыя такіх параўнанняў асабліва ўзрастае, калі супастаўляюцца разнапланавыя (семантычна далёкія) паняцці: «*Ся! Што-то званіць у небе тоненькім срэбраным звяночкам? Так хораша, так міла, — душа замірае! Ясі прыслухаўся. Не відаць нічога, а ў небе ціха разліваецца тоненькая песенька, як грае хто на срэбранай дудачцы*» (с. 8).

Выдатны педагог і псіхалаг, Якуб Колас умеў надзвычай зразумела гаварыць з дзецьмі на простае і даходлівай мове. У зборніку няма адцягнутых, кніжных параўнанняў, адарваных ад жыцця, такіх, якія б не выклікалі канкрэтных уяўленняў, прывычных асацыяцый і вобразаў, часцей за ўсё *слыхавых, зрокавых, адчувальных*: над самым ваконцам звісла голая вярбіна і глуха шуміць, *усё роўна як стогне*; адны толькі марозы і цешыліся хараством яснае зімняе ночы, гулялі, пераклікаліся, перабягалі з дрэва на дрэва, з даху на дах, з плота на плот, стукалі, *як малаткамі*; сярдзіты вецер *як нажом рэжа ў твар*, забівае дух.

Не ўжывае пісьменнік кніжныя параўнанні і ў тых выпадках, калі апісваюцца душэўныя перажыванні, стан прыроды праз адчуванне чалавека. Параўнанне ажыццяўляецца на супастаўленні з канкрэтнымі прадметамі ці з'явамі бытавога характару, блізкімі і зразумелымі сялянскім дзеям: жаль агортвае душу, *усё роўна як праводзіш у далёкую дарогу дарогага чалавека*; ясна і хораша, *усё роўна як вярнулася лета*.

У якасці суб'екта і аб'екта параўнанняў часцей за ўсё выступаюць: а) *словы, якія абазначаюць прыроду ва ўсіх яе праявах: сонейка, трава, лес, дождж, зоры, неба, вецер, вада* і г. д.; б) *словы бытавой лексікі, якія абазначаюць прадметы, што акружаюць чалавека: хата,*

страха, карчма, кажух, адрына, прасцірадлы, аладкі і інш.; в) словы, якія абазначаюць чалавека і яго дзеянні. Пры гэтым суб'ектам параўнання можа з'явіцца чалавек, аб'ектам параўнання — прырода (людзі, як мурашкі; па вуліцы, як мурашкі, бегалі дзеці; біўся ты, як рыба і інш.); суб'ектам параўнання — з'явы прыроды, аб'ектам — чалавек і звязаныя з ім дзеянні (а дарога, як сляза; лес гамоніць, як на сходзе дзе народ; сонейка пазірае на зямлю, як матка на сваё дзіця і інш.); суб'ектам і аб'ектам параўнання — чалавек і звязаныя з ім дзеянні (мо, як бацька будзеш ліць пот у чужое поле і г. д.).

Параўнанні ў зборніку, як правіла, не паўтараюцца, лексічнае на-паўненне іх самае разнастайнае. Вельмі часта праз параўнанні характарызуюцца назоўнікі *хмарка* (хмурка) і *лес*: сівыя хмары забегалі па небе, як вогеры па вадзе; сівыя кучкі раскіданых па небе, як крыгі вясною, хмурак; праплыве пушыстая белая хмурка, як ком воўны, або рас-тане, як снег, далёка ў небе; уперадзе, як горы, шлі клубкамі з чырвана-ватымі краямі аддзельныя хмары, як дым, разліваліся па небе; кучамаі параскідаліся па небе хмаркі, як крыгі вясною; снегавыя хмары, сівыя, лёгкія, як дым; толькі плаваюць па волі кучы хмар, як валакно; лес жы-вою сцяною; лес па краёх, як сцяна; пацягнуўся лес сцяною; лес гамо-ніць, як на сходзе дзе народ; стары лес, як разак; ціха ў лесе, як у ма-гіле.

Аб вытоках вобразнасці Коласа, аб еднасці з прыродай яго герояў слушную думку выказаў І. Я. Навуменка: «На самай справе, для беларускага селяніна — а сялянства складала пераважную большасць наро-да, нацыі, — лес, возера, рэчка, балота, адваяваны ад лесу кавалачак поля былі паўсядзённасцю, якая акружала яго ад нараджэння да смер-ці. Чалавек стагоддзямі жыў у лесе, прызвычаіўся да адзіноты, да зна-ходжання адзін на адзін з лесам, з полем, з небам над галавою, на якое ён часта паглядаў, бо, урэшце, ад неба, ад таго, ці пойдзе дождж, ці зменіцца мароз адлігаю і г. д., залежаў вынік яго працы»⁶.

Аднак моўны вобраз ствараецца галоўным чынам не тым, што па-раўноўваецца, а тым, з чым параўноўваецца. Частае ўжыванне адных і тых жа слоў для выражэння аб'екта параўнання ні ў якім разе не збядняе патэнцыяльных магчымасцей у стварэнні малюнкаў прыроды, апісанні сялянскага жыцця і г. д., а ў некаторых выпадках з большай катэгарычнасцю выяўляе адносіны аўтара да таго, пра што гаворыцца. Так, выкарыстанне слова *сляза* ў якасці аб'екта параўнання да розных суб'ектаў у такіх прыкладах, як: А само неба, закрытае сівымі хмарамаі, так хмурна і непрытульна глядзіць на зямлю і шчыра сее дождж, як слё-зы нягоды; і забраджыць дробным бражджаннем кепска абкітованая абалонка (шыба) мужычае хаты, забраджыць жалабна-жалабна, як горкія слёзы нягоды; свіст за свістам так і льецца, як Палессе, без кан-ца; як хто плача, мне здаецца, як сляза цячэ з ліца; і кацілася слязою песня ў ранні летні час; сустрэнуць малюсенькі равочак, такі маленькі, што цячэ ён, як слёзка, па капельцы; перад святам заробаткі, а дарога — як сляза, — расшырае лексічнае значэнне гэтага слова, стварае ўражан-не нечага частага, дробнага (пра дождж), бясконцага (палескай даро-гі), перарывістага, неглыбокага і нешырокага (пра маленькі равочак) і г. д. Традыцыйнае параўнанне дарогі і ракі са змяёю (меж палёў шы-рокіх, як змяя якая, цягнецца дарога, вузкая, крывая; дзе-ні-дзе між ку-пін цягнулася і блішчстая, крывая, як змяя, з крутымі заваратамаі стуж-ка вады цёмнага колеру) у розных кантэкстах робіць іх свежымі і па-свойму новымі.

Такім чынам, характэрнай рысай параўнанняў у зборніку з'яўляецца тое, што ў аснове аб'екта параўнання (незалежна ад суб'екта) ляжаць звычайныя з'явы жыцця, якія служаць трапнай і вобразнай аналогіяй да апісваемых падзей. Пры гэтым не толькі аб'ект параўнання ўзбагачае наша ўяўленне пра суб'ект, але і, наадварот, суб'ект як бы кідае адбі-тае святло на аб'ект, робіць яго яшчэ больш яўным і наглядным. Яны як бы дапаўняюць адзін аднаго, у некаторых выпадках нават праз су-

працѣпастаўленне: «Завяла чароціна з дубам гавор. «Скажы мне, дубе,— пачала чароціна,— чаму ты не гнешся прад бураю, і бура цябе не можа здалець? Часта, стоячы тут, бачыла я, як самыя сярдзітыя буры ўпіраліся ў цябе, як у каменную сцяну. На тваёй галаве бусел звіў агромнае гняздо, а ты нават не чуеш гэтае ценжары. А я вот стаю тут ды гнуся, як жабрак. Маленькая птушачка сядзе на мне, я не выдзержываю і гнуся да самае вады. Часам жук няўмысля вытнецца аб мяне, я ўся закалачуся, як у хваробе.

Дык скажы ж мне, дубе, адкуль твая сіла? Скажы мне, чаму я такая слабая?» (с. 14—15).

Пры дапамозе параўнанняў Якуб Колас не толькі ствараў разгорнутыя вобразы. Праз супастаўленне суб'екта і аб'екта ён выказваў сваю канцэпцыю жыцця, погляды на тагачаснае становішча селяніна-працаўніка, любоў да мілых сялянскіх дзяцей. Наяўнасць у зборніку вялікай колькасці параўнанняў так званага сентыментальнага характару тлумачыцца, напэўна, своеасаблівым лірычным настроем зборніка: на сэрцы, як у магіле; голая вярбіна шуміць, усё роўна як стогне; жалобная, доўгая, як палескія балоты, песня пастухоў; невясёла пазірае яно (неба — Ж. Б.), засланае смутнымі хмаркамі, як зааранае поле і г. д. Падбор такіх параўнанняў не мог не выклікаць у чытача своеасаблівага водгуку — пачуцця спагады да простага чалавека, да яго невясёлага, бязрадаснага жыцця. Пэўная колькасць параўнанняў мае і ярка выражанае сацыяльнае гучанне: гнуся, як жабрак; кукавала зязюлька, усё роўна як плакала аб сваёй батрацкай долі; нізенькі яловец сохне, як у няволі; сцішна, нудна, як у вастрозе, як на могілках якіх; тут мужык працуе чорны ўвесь, як сажы; Край наш родны! Бедна поле! Ты глядзіш, як сірата. Нудна ты, як наша доля, як ты, наша цёмната. Такія параўнанні надаюць зборніку гучанне пратэсту супраць існуючых парадкаў.

Выключна даставерна і шматгранна абмаляваць з'яву, прадмет, дзеянне, стварыць у чытача максімальную адэкватнасць уяўленняў і вобразаў бачанню самога аўтара дапамагае прыём **узыходзячай градацыі параўнанняў**, якім пісьменнік карыстаецца даволі часта: бляск страшна і борзда разальцецца па небе то *роўнаю паласою*, то *крывою вогненнаю ракою*, то шырока, размахыста і смела блісне ва ўсе староны, *усё роўна як разарвецца там, у хмарах, вялікая, грозная лявіна агню*; свіст за свістам так і льецца, як *Палессе*, без канца; як *хто плача*, мне здаецца, як *сляза цячэ з ліца*; палоска (хмаркі — Ж. Б.) *як абручык, як паясок*, прыходзіцца ўжо па сярэдзіне.

У зборніку выявілася здольнасць пісьменніка не проста ствараць ёмістыя па зместу, выразныя і маляўнічыя карціны, але і ўменне «гаварыць» і «мысліць» вобразамі. І наколькі збяднілася б яно без выкарыстання параўнанняў: «Вось чаму і навалніца ў ночы мае болей грозны вобраз, як у дзень. Прыгледзьцеся! Бледна-чырвоныя поласы агню ўспыхваюць тут і там то *аддзельнымі стужкамі*, то зліваючыся ў адну шырокую раку агню. Бляск страшна і борзда разальцецца па небе то *роўнаю паласою*, то *крывою вогненнаю ракою*, то шырока, размахыста і смела блісне ва ўсе староны, *усё роўна як разарвецца там, у хмарах, грозная лявіна агню*. І на адзін момант вынікаюць з цемні ночы і купчастыя пярэднія клубы хмар і сівыя кучкі раскіданых па небе, як *крыгі на вадзе, хмурак*» (с. 42).

Матываванаць кожнага з ужытых у зборніку параўнанняў робіць складаныя мастацкія вобразы надзвычай зрокавымі і нагляднымі. Найбольш поўнаму ўспрыманню вобразаў спрыяе і тое, што часта кожнае з прыведзеных параўнанняў абмалёўвае «сваё» слова ў сказе; такім чынам, прадмет ці з'ява аказваюцца ахарактарызаванымі надзвычай усебакова і нетрафарэтна: яшчэ мінута — і ён (беражок сонца — Ж. Б.) *схаваецца, патухне, як апошняя іскрыка на вугольчыку, зыдзе, як апошні вясёлы смех з чыстага твару добрага чалавека*; то як *бядак-дарожнік баязліва ён* (вечер — Ж. Б.) *стукаў у ваконца*, то як *хват, сарві-галава хлапец*, моцна *біў* у дзверы, са скрыпам адчыняў іх і ўцякаў з вясёлым смехам.

Тыповым для творчай манеры Якуба Коласа з'яўляецца выкарыстанне параўнанняў, якія ўключаюць у сябе **эпітэты** (касматыя хваёвыя і яловыя галовы трасуца, як у дзікім танцы), **метафары** (Вые бура, лес гамоніць, як на сходзе дзе народ), **эпітэты і метафары** (густая, высокая трава, як мора, калышацца на ветры). Пры гэтым адметны адбітак на вобразную танальнасць зборніка накладвае **прыём персаніфікацыі, адушаўлення** з'яў прыроды і навакольных прадметаў. Гэты прыём выступае як важнейшы элемент вобразнага мыслення Якуба Коласа: хатка крэхча, як старая бабка; песна збілісь нашы хаты, як авечкі ў летні жар; высокія, гарбатыя жураўлі студней, як панічы ў фраках, стаялі то там, то сям у вёсцы высока над стрэхамі хат. Вобразныя сродкі мовы ў зборніку, такім чынам, не ўспрымаюцца адасоблена, а ўтвараюць (разам з параўнаннямі) адно арганічнае цэлае.

Разгляд параўнанняў, ужытых Якубам Коласам у зборніку «Другое чытанне для дзяцей беларусаў», дае падставы зрабіць вывад, што вобразныя асацыяцыі пісьменніка абумоўлены пэўнымі ідэйна-вобразнымі сувязямі з усім кантэкстам, са зместам і жанрам твора, асабліва сцю светаўспрымання, тымі літаратурнымі традыцыямі, якія пісьменнік так плённа развіваў.

¹ Синельникова Л. Н. О взаимодействии тропов (метафор, перифраз, сравнений) в контексте стихотворения.— У зб.: Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. М., 1973, с. 221.

² Гл.: Каўрус А. З крыніц народнай мовы.— Мінск, 1968, с. 6.

³ Прыклады падаюцца па выданню «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» (Пецярбург, 1909), але ў сучаснай арфаграфіі.

⁴ Гілевіч Н. Удзячнасць і абавязак: Літаратурна-крытычныя артыкулы.— Мінск, 1982, с. 297.

⁵ Гілевіч Н. С. Вусная народная творчасць і сучасная лірычная паэзія усходніх і паўднёвых славян.— Мінск, 1978, с. 9.

⁶ Науменко И. Я. Творчество Янки Купалы и Якуба Коласа в контексте славянских литератур.— Мінск, 1983, с. 18.

Г. К. ЦІВАНОВА

МОВА ІНТЭРМЕДЫІ «ВАКХАНАЛІА» (1725 год)

У 1965 годзе С. Міско адшукаў у Дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР рукапіс інтэрмедыі «Вакханалія», які датуецца 1725 годам. Большая частка тэксту гэтага твора напісана на польскай мове, але асобныя персанажы (сяляне Васіль і Селівон) размаўляюць па-беларуску. Урыўкі з інтэрмедыі былі апублікаваны ў 9-м нумары часопіса «Польмя» ў 1965 годзе. На жаль, у гэтай публікацыі лацінская графіка транслітарывана кірыліцай, што і выклікала некаторыя недакладнасці. Разам з іншымі драматычнымі творами XVIII стагоддзя інтэрмедыя «Вакханалія» па публікацыі С. Міско часткова аналізавалася У. В. Анічэнкам. Ён слухна назваў гэтыя творы «багатай крыніцай жывой мовы той пары, прадстаўленай у дастатковым аб'еме і паўнаце»¹. Найбольш падрабязна змест і мастацкія асаблівасці інтэрмедыі разглядаюцца А. І. Мальдзісам у манаграфіі «На скрыжаванні славянскіх традыцый». Даследчык падкрэслівае, што ў жанравых адносінах «Вакханалія» набліжаецца да «Камедыі» Каятана Марашэўскага, якая ўзнікла ў другой палове XVIII стагоддзя, на зары новай беларускай літаратуры². Нам жа хочацца ў сваю чаргу адзначыць і пэўнае моўнае падабенства гэтых твораў. Яно тлумачыцца аб'ектыўнымі ўмовамі іх узнікнення: на спрадвечнабеларускіх землях у польскім асяроддзі пішацца твор, сярод герояў якога сустракаецца і мясцовы селянін-беларус з яго «недарэчнымі» ўчынкам і «мужыцкай» гаворкай. Ні аўтарства, ні месца ўзнікнення інтэрмедыі не вядомы. Праўда, А. І. Мальдзіс спасылаецца на тэатральную праграму, у якой названа «Вакханалія», што ставілася ў 1671 годзе ў Крожах (цяпер Кражай Літоўскай ССР). Поўны тэкст гэтай праграмы